

Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова
Інститут педагогіки і психології
Кафедра психології і педагогіки

ВЧИТЕЛЮ ПРО МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Випуск 3

**Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова
Інститут педагогіки і психології
Кафедра психології і педагогіки**

**ВЧИТЕЛЮ ПРО МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА:
ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ**

Випуск 3

Київ
Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова
2015

УДК 37.011.3-051:373.046-021.

ББК 74.204.21:74.247.11

В 90

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту педагогіки і психології
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
(протокол № 8 від 20 травня 2015 р.)

Загальна редакція: В. І. Бондар, Ю. О. Приходько

Авторський колектив:

Бондар Володимир Іванович, Авер'янова Алла Володимирівна,
Боброва Лариса Григорівна, Дубініна Катерина Віталіївна,
Євченко Ірина Миколаївна, Колесникова Валентина Федорівна,
Лапченко Інна Олександрівна, Овдієнко Ірина Михайлівна,
Падалка Роман Григорович, Приходько Юлія Олексіївна,
Процик Любов Сергіївна, Чанцева-Коваленко Олена Миколаївна

Рецензенти:

Говорун Тамара Василівна – доктор психологічних наук, професор. Провідний науковий співробітник лабораторії соціальної психології Інституту психології НАПН України імені Г. С. Костюка.

Долинська Любов Василівна – кандидат психологічних наук, професор. Завідувач кафедри психології Інституту філософської освіти і науки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Вчителю про молодшого школяра: психологічний аспект. Випуск 3 [збірник статей]. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К.: 2015. – 151 с.

Матеріали збірника підготовлені співробітниками кафедри психології і педагогіки Інституту педагогіки і психології НПУ імені М. П. Драгоманова. У збірнику вміщені статті, які відображають особливості психічного розвитку дітей молодшого шкільного віку, зокрема розвитку окремих пізнавальних психічних процесів та властивостей вольової сфери, екологічної свідомості та корекцію даних психічних явищ. Матеріали збірника можуть прислужитися майбутнім та працюючим вчителям початкової школи, психологам.

© Авторський колектив, 2015

© Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова, 2015

- збірник наукових праць звітно-наукової конференції викладачів університету за 2012 рік, 9-10 лютого 2013 року / укл. Г. І. Волинка, О. В. Уваркіна, О. П. Ємельянова. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. – С. 140-142.
36. Співак Л. М. Діагностика і корекція “Я-концепції” молодших школярів з низьким рівнем навчальних досягнень: навч. посібник / Л. М. Співак. – К.: Каравела, 2011. – 224 с.
37. Цетлин В.С. Предупреждение неуспеваемости учащихся / В.С. Цетлин. – М.: Знание, 1989. – 80 с.

Євченко І. М.

СТРАХИ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА КРИЗЬ ПРИЗМУ СУЧАСНИХ ПОДІЙ В УКРАЇНІ

У статті висвітлені теоретичні засади виникнення та функціонування страхів. Аналізуються психологічні, соціальні, фізіологічні прояви страхів дітей молодшого шкільного віку пов'язані з сучасними подіями в Україні.

Ключові слова: *страх, тривожність, молодший школяр, хвилювання.*

Радикальні зміни соціально-економічної та політичної сфер життя, події на Сході країни викликають психологічне напруження не лише в дорослого населення, але і дітей, зокрема у молодших школярів, порушуючи адаптаційні механізми їх психіки. Першим сигналом про це є збільшення у них станів, що характеризуються тривогою та страхами.

Завдання школи будь-якого рівня полягає у підготовці соціально свідомої, всебічно розвиненої особистості, здатної до самовираження у різних видах діяльності. Однією з умов вирішення цього завдання є попередження виникнення страхів, які з'являються у дітей в процесі

шкільного навчання та соціалізації особистості. Тому проблема визначення психологічних причин виникнення та подолання страхів саме у молодшому шкільному віці є на сьогодні надзвичайно актуальною та потребує докладного вивчення.

Страх завжди супроводжував життя людей, тому його прояви намагалися вивчати та виробляти певні засоби захисту від його деструктивного впливу. Дослідження страху розпочалося з найбільш виразних його проявів, зокрема таких як жах і паніка, дію яких можна було спостерігати в екстремальних ситуаціях. Полководці вважали страх дуже сильним ворогом і завжди намагалися послабити його деструктивний вплив на військо. Наприклад, Олександр Македонський приносив жертви страху перед тим, як йшов у битву, а деякі полководці давнини будували храми страху. На думку Б. Малиновського, саме магичні дії й вірування, які містять певні розумові і практичні прийоми, покликані заповнити небезпечні прогалини, що виникають у вирішальні хвилини за критичних обставин, ситуаціях, насичених елементами випадковості, непередбачуваності, коливаннями між надією і страхом, тобто амбівалентними емоційними станами. Магія допомагає людині впевнено досягати важливих цілей, зберігати психічну рівновагу та цілісність у нападах гніву, в муках ненависті, нерозділеного кохання, відчаю, страху. Йдеться про те, що негативно забарвлені, амбівалентні емоційні переживання – тривога, страх, сумніви, невпевненість – знаходять розрядку, вихід, знищення у магичних діях. Водночас стимулюються оптимістичні настрої, сподівання на успіх, удачу тощо [5].

Р. Оуен відмічає те, що страх ніколи не може бути засобом виховання. Страх не примножує здібності, розуму та знижує обдарування дитини. І тільки тоді, коли розум зовсім вільний будь-якого страху, його здібності знаходяться в найкращому стані для того, щоб отримувати знання і вдосконалюватися. Страх часто є непереборною перешкодою для діяльності

людини, а також негативно впливає на сприймання, пам'ять, мислення та інші пізнавальні психічні процеси [6].

Страх та тривога помітні не тільки на поведінковому, а й на фізіологічному рівні. Ч. Дарвін яскраво описав фізіологічні прояви страху: «Перелякана людина в одну хвилину зупиняється як вкопана, затримує подих і залишається нерухомою, або нахилиється до землі начебто намагаючись залишитись непоміченою. При цьому очі та рот широко розкриваються, брови підіймаються вгору. Серце швидко б'ється. Шкіра стає блідою, проступає піт, поверхові м'язи починають тремтіти. Дихання стає частим, у роті пересихає, він відкривається і закривається. Голос стає сиплим, глухим, а іноді і зовсім пропадає. Коли страх переростає в агонію жаху з'являється нова картина фізіологічних реакцій. Серце неупорядковано б'ється, може зупинитися, що призводить до втрати свідомості. Обличчя стає блідим, дихання затрудненим. Ніздрі широко розкриті, губи конвульсійно рухаються, запалі щоки тремтять. Людина постійно ковтає слину і шумно вдихає. Очі розширені і приковані до об'єкта страху, або беззупинно рухаються. Зіниці розширені. М'язи стають немовби «дерев'яними», або конвульсивно рухаються. Руки витягнуті вперед або охоплюють голову. В інших випадках з'являється раптове нестримне бажання втекти» [3, с. 18].

Значний внесок у розвиток знання про фізіологію страху зробив видатний російський вчений І. П. Павлов. Він розглядав людський страх як прояв природного рефлексу пасивно-оборонної реакції з легким гальмуванням кори великих півкуль. Страх ґрунтується на інстинкті самозбереження, має захисний характер і супроводжується певними фізіологічними змінами вищої нервової діяльності, що позначається на частоті пульсу і диханні людини, показниках артеріального тиску, на виділенні шлункового соку.

За І.П. Павловим, основними фізіологічними ознаками страху і тривоги є: прискорене серцебиття, поверхове дихання, сухість у роті, «клубок» у

горлі, відчуття важкості або біль у голові, жар, слабкість у ногах, тремтіння рук, холод та біль у животі, холодні та вологі долоні, несподіване бажання сходити в туалет, відчуття власної незграбності, неакуратності, свербіж, поколювання [7].

Страх, тривога виникають, за Н. Ф. Виноградовою, у випадках, коли відбуваються дії, значущі для індивіда. Емоції виконують функцію оцінки і виникають саме тоді, коли якась причина заважає пристосуванню. Людина, яка має змогу втекти, не відчуває емоції страху. Страх виникає тільки тоді, коли втекти неможливо. Гнів з'являється лише тоді, коли немає змоги вдарити. Страх часто виникає вже після усвідомлення небезпеки тієї ситуації, в якій ми перебуваємо. Він відтворюється у «відчутті небезпеки», а не зводиться до чистого інтелектуального судження. Емоція страху супроводжується відчуттям небезпеки. Особливість емоцій, на думку Н. Ф. Виноградової, полягає в тому, що вони відображають відносини між мотивами і діяльністю, яка реалізує ці мотиви. При цьому йдеться не про рефлексію цих відносин, а саме про безпосереднє їх відображення [1].

М. Раттер стверджує, що страхи, фобії можуть зустрічатись у дітей, які перебувають на будь-якій стадії розвитку, але їх частота особливо значна серед дошкільників та підлітків [9].

У сучасних психологічних словниках [8; 11] страх подається як емоція, що виникає в ситуаціях загрози біологічному чи соціальному існуванню індивіда і спрямована на джерело реальної чи уявної небезпеки. На відміну від болю чи інших видів страждання, які зумовлюються реальною дією шкідливих для існування факторів, страх виникає під час їх передбачення. Залежно від характеру загрози інтенсивність та особливість переживання страху варіюють у досить широкому діапазоні: (побоювання, боязкість, переляк, жах). Функціонально страх служить попередженню суб'єкта про можливу загрозу, дозволяє зосередити увагу на її джерелі та спонукає шукати шляхи її запобігання.

О. І. Захаров вважає, що страх та тривога мають спільний компонент у вигляді почуття хвилювання, яке залежить від психічної структури особистості людини, її життєвого досвіду, взаємовідносин з оточуючими може набувати значення як і тривоги, так і страху [4].

Іноді прояви страху так явно проступають у поведінці людини, що не потребують коментарів, наприклад жах, ступор, розгубленість, плач, втеча. Про інші страхи можна здогадуватись тільки за низкою непрямих ознак: бажання уникати відвідування деяких місць, розмов і книг на певну тему, збентеженість і сором'язливість при спілкуванні.

У стані хронічного хвилювання і страху людина перебуває у напруженому очікуванні, часто лякається, рідко посміхається, завжди похмура і заклопотана, не може повністю розслабити м'язи, надто сильно перевтомлюється, їй притаманні головні болі та спазми в різних частинах тіла. Не вважаючи на втому, вона не може відразу заснути, тому що цьому перешкоджають різні нав'язливі думки, здогадки, передчуття. Сон неспокійний, має місце сногворіння. Постійно переслідують жажливі сновидіння, у яких людина воює, по суті, сама з собою, зі своїм несвідомим «Я» [12].

Про страх та тривожність у дітей можуть свідчити ритуальні магічні дії, що вони виконують з метою уникати переживання страху. Часто важко зрозуміти, яким чином ритуальна дія може вплинути на ситуацію виникнення страху, але вона заспокоює дитину, знищує напруженість емоцій. Таким чином, страх двійки замінюється страхом не постукати по дереву, цей страх іншим і т.д. Іншим поведінковим проявом тривожності є втеча у фантазії, де вирішуються всі конфлікти. знаходять задоволення всі незадоволені потреби. Здорові фантазії пов'язані з реальністю і людина мріє їх втілити. Фантазії тривожних дітей не продовжують життя, а протиставлять себе йому (наприклад, у реальності дитина має одні двійки, а в мріях бачить себе великим вченим). Такі діти реально живуть у фантазіях, а все інше для них

важкий сон. З фантазіями можна співставити «компенсаторні захоплення» – однобокі і пристрасні захоплення, що є засобом самоствердження; тривожне колекціонування не об'єднує, а роз'єднує з людьми, створює маленький, замкнений світ, займає час, для того, щоб не згадувати про реальність [10].

Агресивність також може стати одним з проявів тривоги та страху. Поведінка таких дітей базується на простому умовиводі: «Для того, щоб нічого не боятися, треба зробити так, щоб боялися мене». Тому тривога є важливим джерелом агресивної поведінки дитини. В цьому випадку дитина опирається усвідомленню своєї тривожності. А неприязнь оточуючих, як наслідок агресивності дитини, підкріплює її впевненість в тому, що шлях до нормального життя для неї закрито.

Апатія, безініціативність також один з частих наслідків тривожних переживань. Головним джерелом апатії є занадто високі або непослідовні вимоги дорослих від дитини, які вона не може виконати і від того перестає виконувати їх зовсім. Ще одним засобом втечі від страху є переведення його у хворобу. Дитина може відчувати підвищене серцебиття, можуть з'явитися алергійні реакції, болі у шлунку і таке інше. В цьому випадку емоційний стан дитини приходить до норми за рахунок погіршення її фізичного стану. Всі ці засоби, за допомогою яких дитина намагається втекти від тривожних переживань, є неконструктивними. Вони заважають нормальному розвитку особистості дитини. Тому необхідно вчасно їх розпізнавати і не давати їм перерости у більш тяжкі особистісні проблеми.

О.І. Захаров зазначав, що страхи – це дуже серйозно і дорослим треба якомога чутливіше ставитись до переживань дітей, особливо при їх завищеній вразливості, беззахисності та знервованості. Не всі батьки можуть змінюватись, щоб менше травмувати дітей, адже немає нічого більш святого у цьому світі, ніж діти. Дуже суворе покарання може викликати у дитини страх або озлобленість. Страх перед покаранням і перед осоромленням погіршує стан працездатності учнів, гальмує психічні функції і, таким чином,

призводить до погіршення відповіді, а подальше покарання спричиняє нові погіршення психічного стану [4].

Фізіологи та психіатри виявили, що немовлята лякаються різких звуків, падінь, що потрібно враховувати з перших днів життя дитини. У дорослих шум дуже помітно посилює почуття страху (завивання бурі, вітру). Почуття страху, що викликається дивними людьми, тваринами, які наближаються до нас, цілком інстинктивне і передує всьому досвіду. Деякі плазуни, особливо змії та павуки викликають страх, який важко подолати. Неможливо точно визначити, якою мірою страх саме до цих тварин інстинктивний і якою мірою відобразився в нас під впливом почутих про них розповідей. Самотність у дитинстві є одним з головних джерел страху. Як цей вид страху, так і страх перед чорними предметами, темними місцями, ямами і т.п., страх бути «загубленим» пояснюють впливом досвіду, що перейшов до нас від наших прашурів. Діти, яких ніхто ніколи не лякав страшними історіями, потрапивши до темного місця всерівно лякаються і починають кричати, особливо, якщо при цьому вони чують якісь звуки. Такий інстинктивний страх зрозумілий, якщо прийняти до уваги, що нашим прашурам протягом незліченної кількості поколінь доводилося зустрічати у печерах, у лісі вночі небезпечних тварин. Таким чином, сприйняття темряви, печер, лісів і почуття страху утворили між собою нерозривну асоціацію, яка стала спадковою.

До біологічних передумов виникнення страху можна віднести деякі типологічні властивості вищої нервової діяльності. Насамперед, це емоційна чуттєвість і тісно пов'язана з нею вразливість, яка подібно до емоційної пам'яті, призводить до яскравого, образного запам'ятовування тих чи інших подій життя. Підвищена чутливість таких людей проявляється у їхній емоційній вразливості, коли вони «все близько приймають до серця». Незважаючи на підвищену емоційну чутливість, нервові процеси відрізняються інертністю, негнучкістю, що разом з розвинутою

довготривалою пам'яттю призводить до тривалого утримання і фіксації у свідомості об'єкту страху. До того ж, схильні до страхів діти не здатні до відкритого прояву своїх почуттів і переживань – вони «все тримають у собі», і навіть рідні не завжди можуть здогадатися про те, що діється в їх душі.

Серед соціальних умов можна виділити основні, які найбільше впливають на виникнення страхів у житті та розвитку дитини – це сім'я і школа.

Значне збільшення кількості страхів у дітей з неповних сімей відбувається, насамперед, у хлопчиків у старшому дошкільному та молодшому шкільному віці. Відсутність батька в сім'ї порушує формування поведінки відповідної статі і психологічного захисту від зовнішніх загроз. Це відображається і на дівчатках, оскільки їм також потрібні навички захисту себе від небезпеки, що найбільш розвинуто в філогенезі у представників чоловічої статі.

Абсолютна відсутність страхів скоріше є винятком, ніж правилом, і достатньо часто – проявом органічної розгальмованості, некритичності й невисокого інтелектуального рівня розвитку. Так у хлопчиків, батьки яких є алкоголіками, страхи мають місце рідше, ніж у хлопчиків, батьки яких не зловживають алкоголем. Безстрашність у цих хлопчиків, що нерідко межує з безрозсудливістю та ігноруванням небезпеки, є у своїй сукупності певним бар'єром неприйняття страху як афективно забарвленої загрози для життя і безпеки. Окрім цього, «профілактика» страхів у даному випадку відбувається із-за розгальмованої поведінки батька, який у стані алкогольного сп'яніння нагадує тих страхіть, яких зазвичай лякаються діти. Дитина начебто зникає до такої поведінки і навіть де в чому наслідує її, після чого їй вже не страшні образи.

Більшість вчених, які вивчали цю проблему, виявили негативні кореляції, тобто негативний вплив страху на інтелектуальну діяльність. Сильний страх може порушити логічне мислення і погіршити виконавчу

діяльність у процесі розв'язування поставлених завдань. Проте навіть середній рівень напруження, страху або хвилювання вповільнює процес мислення, погіршує його регуляцію, іноді звужує його обсяг. Страх впливає на процес навчання також через функції пам'яті. Хвилювання може порушувати упорядкованість матеріалу, що зберігається в пам'яті, погіршує її репродуктивну функцію. Стан психічного напруження, разом з негативним чуттєвим настроєм, знижують силу голосу і спричиняють перехід голосових виявів на вищу частоту. Хвилювання негативно впливає на мислення, на форму й здатність висловлюватися, на судження та інші функції інтелекту, хоча міра негативного впливу буває різною й залежить від міри страху чи від рівня хвилювання.

Страх насамперед з'являється у дітей, яким притаманна висока тривожність. Крім того, страх може мати характер навіювання, тобто страхи батьків передаються дітям. Батьки обговорюють події в країні, все більше цікавляться новинами і діти не залишаються осторонь. Сучасні діти граються у війну, плетуть маскувальні сітки для фронту, розуміються на видах зброї – сьогоднішня відбивається їхніх на знаннях та захопленнях. Дослідження доводять, що за останній рік змінилися й страхи молодших школярів. Страхи запізнення на урок, покарання, невизнання однокласниками поступилися страхом війни, бойових дій, терактів, втрати близьких.

Діти із Сходу країни пережили реальну загрозу життю – це порушило відчуття впевненості, що часто негативно впливає на здатність оцінювати ситуацію. Психотравматичні переживання стали причиною страху смерті, який носить перманентний, непомітний зовні характер і проявляється в окремих випадках, в особливих, драматично загострених життєвих ситуаціях.

Довготривале обмеження доступу звичайної, але особисто значущої інформації є фактором, який викликає у людей неврозоподібні стани і виражені неврози. Напади туги, виражена депресія, хвилювання, страхи в

умовах сенсорної депривації, в наш час притаманні дорослим і дітям, які не можуть отримати інформацію про рідних із зони АТО. Ще один приклад: у школі провели навчання з ОБЖД, учням наказали одягнути індивідуальні маски, спуститися в підвал. Така «гра» викликала цікавість і страх водночас, бо вчителі не пояснили, з якою метою проводяться такі навчання, що це загальноприйнята практика в світі, яка не означає, що завтра у школі обов'язково має щось трапитися. Відповідно, із-за браку інформації, у тривожних дітей з'явився страх відвідувати школу.

Довготривала самотність викликає зміни в психічній діяльності. Відомий російський психіатр П. Б. Ганнушкін відзначав, що реактивні психічні стани можуть розвиватися у людей, які з тих чи інших причин опинилися в умовах соціальної ізоляції. Багато психіатрів у своїх роботах описують випадки розвитку реактивних психозів у людей які потрапили в соціальну ізоляцію внаслідок незнання мови [2]. Моральна самотність так само нестерпна, як і фізична. Більш того, фізична самотність стає нестерпною лише в тому випадку, якщо вона тягне за собою і моральну. «Зоною ризику» в сучасних умовах виявилися діти, чії батьки в даний час перебувають на території проведення АТО. Дітям (особливо хлопчикам) молодшого шкільного та підліткового віку не вистачає спілкування з батьком, мама ж, часто перебуваючи у стресовому стані, відсторонюється «від світу» або займається професійною діяльністю «за двох», залишаючи дитину на самоті з її власним думками й почуттями. Але найбільш жакливий варіант – втрата батька на фронті. У сиріт розвивається страх втратити маму, загострюються стани тривожності, агресивності, неприйняття інформації, звинувачення навколишніх і себе. Без підтримки дорослих дитина може самоізолюватися від реальності втечею у самовигаданий чи віртуальний світ Інтернету.

Часто у дітей трапляються короткотривалі несподівані розлади свідомості з безконтрольним відчуттям страху. Це можуть бути нічні страхи, коли дитина повністю не пробуджуючись, сідає у ліжку, дивиться зляканими

очима, від чогось відмахується, говорить непов'язані слова, плаче. Все це триває декілька секунд. З власного досвіду роботи з дітьми можемо навести приклад. Дівчинка 9 років втратила батька-офіцера в зоні АТО. Через деякий час їй почало здаватися, що тато приходить до неї вночі й говорить з нею. Дитина боялася спати, часто прокидалася, плакала, тремтіла. Без допомоги фахівця мамі й бабусі з ситуацією справитися не вдалося. Деякі батьки дуже бояться так званих нічних страхів, коли дитина вночі, крізь сон починає кричати, тремтіти. Як правило, такі діти потребують допомоги психолога, чуйного ставлення з боку оточуючих. Роботу з профілактики та усунення страхів у дітей різних вікових груп потрібно проводити як із самими дітьми, їх батьками, так із найближчим оточенням: вихователями, вчителями. Від ставлення батьків та вчителів до дітей, від стилю виховання залежить чи виросте дитина тривожною, чи буде вона мати страхи.

У роботі з дитячими страхами необхідно враховувати: страх, як будь-яка інша недуга, заслуговує пильної уваги дорослих. Страхи необхідно розділяти на корисні та шкідливі – перші попереджають про небезпеку і дозволяють уникнути її, вони мобілізують на боротьбу, а другі, навпаки, віднімають волю до дії, знекровлюють і знесилюють. Дітей (та й дорослих) необхідно навчити говорити про свої страхи, часто сором змушує мовчати, таїтися, не просити про допомогу. Чим більше дитина володіє інформацією, тим менший у неї страх. Дорослі мають знати, що страхи дитини можуть повертатися.

Отже, страх є неминучою особливістю нашого життя. Постійно змінюючись, він супроводжує нас від народження до смерті. Історія людства від минулого до сучасного складається із спроб здолати, зменшити, загнзудати страх. Надія на можливість прожити без страху є ілюзією; він є в нашому існуванні і є відображенням нашої залежності і нашого знання. Головне – навчитися керувати своїми страхами, не дозволити їм негативно впливати на наше життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Виноградова Н.Ф. Умственное воспитание детей в процессе ознакомления с природой. – М.: Просвещение, 1978. – 103 с.
2. Ганнушкин П.Б. Избранные труды по психиатрии. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1998. – 414 с.
3. Дарвин Ч. Собрание сочинений в 6 томах. Т. 5. Происхождение человека и половой отбор. Выражение эмоций у человека и животного / Под ред. Е.Н.Павловского. – М.: Изд-во АН СССР, 1953 – 1040 с.
4. Захаров А.И. Дневные и ночные страхи у детей. Серия «Психология ребенка». – СПб.: «Издательство СОЮЗ», 2000. – 448 с; ил.
5. Москалец В.П. Психологія релігії: Посібник. – К.: Академвидав, 2004. – 240 с. (Альма-матер)
6. Оузе Р. Педагогические идеи Роберта Оуэна / Под ред. А.Анекштейна. – М.: Учпедгиз, 1940. – 264 с.
7. Павлов И.П. Ответ физиолога психологам. – К.: Госмедиздат УССР, 1953. – 56 с.
8. Психологический словарь / Под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
9. Раттер М. Помощь трудным детям. – М.: Прогресс, 1987. – 424 с.
10. Риман Ф. Основные формы страха: Пер. с англ. – М.: Алетейа, 1998. – 336 с.
11. Словарь практического психолога / Сост. С.Ю.Головин. – Минск: Харвест, 1998. – 800 с.
12. Яковлева Е.К. Роль неправильного воспитания в происхождении неврозов. – М.: Просвещение, 1981. – 120 с.

Зміст

Бондар В. І., Приходько Ю. О. Самооцінка особистості та особливості її розвитку у молодших школярів	3
Авер'янова А. В. Гра як чинник психічного розвитку молодшого школяра	19
Боброва Л. Г. Орієнтири вчителя у моральному вихованні молодших школярів	29
Дубініна К. В. Чинники низьких навчальних досягнень молодших школярів	38
Євченко І. М. Страхі молодшого школяра крізь призму сучасних подій в Україні	66
Колесникова В. Ф., Чанцева-Коваленко О. М. Психодіагностика позицій батьківського ставлення до дітей молодшого шкільного віку	78
Лапченко І. О. Увага як чинник особистісного розвитку молодшого школяра	87
Овдієнко І. М. Шкільна дезадаптація молодших школярів: причини, прояви та шляхи подолання	106
Падалка Р. Г. Структура та особливості екологічної свідомості молодших школярів	117
Процик Л. С. Обдарованість особистості та особливості її проявів в дитячому віці	134

ВЧИТЕЛЮ ПРО МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Випуск 3

Авторський колектив:

Бондар Володимир Іванович,
Авер'янова Алла Володимирівна,
Боброва Лариса Григорівна,
Дубініна Катерина Віталіївна,
Євченко Ірина Миколаївна,
Колесникова Валентина Федорівна,
Лапченко Інна Олександрівна,
Овдієнко Ірина Михайлівна,
Падалка Роман Григорович,
Приходько Юлія Олексіївна,
Процик Любов Сергіївна,
Чанцева-Коваленко Олена Миколаївна

Матеріали подано в авторській редакції.

Підписано до друку 09.06.2015 р. Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Гарнітура Times.

Умов. друк. арк. 8,72. Облік видав. арк. 6,66

Зам. № 496

Віддруковано з оригіналів.

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова. 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9
Свідоцтво про реєстрацію № 1101 від 29.10.2002.
(044) 239-30-26.